

ATLAS MIAST IDEALNYCH. XVI – XVIII WIEK¹

ATLAS OF IDEAL CITIES. XVI-XVIII CENTURY

Ernestyna Szpakowska

Dr inż. arch

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Katedra Architektury Mieszkaniowej

STRESZCZENIE

Atlas jest chronologiczną prezentacją przykładów miast idealnych z wieków XV–XVIII, od renesansu po oświecenie. Zawarto w nim europejskie przykłady miast oraz pojedyncze budynki i zespoły architektoniczne (uznając niejednoznaczność definicji terminu „miasto”). Wobec znikomej ilości realizacji miast idealnych oparciem dla analizy były też projekty opisane w tekstach źródłowych. W atlasie zawarto usystematyzowaną charakterystykę cech architektoniczno – urbanistycznych każdego z przykładów zebranych na podstawie literatury tematycznej, opisu autora i dokumentacji ikonograficznej (dwuwymiarowych planów miast albo ich schematów, widoków przestrzeni miejskiej lub poszczególnych budynków).

Słowa kluczowe: miasto idealne, renesans, manieryzm, barok, oświecenie.

ABSTRACT

The atlas is a chronological presentation of examples of ideal cities from the XVth till the XVIIIth century, from the Renaissance to the Enlightenment. It contains European cities' examples and (as the term "city" is ambiguous) individual buildings and architectural complexes. The analysis is based not only on built examples, but also on projects and studies. The atlas contains descriptions of architectural and urban characteristics of all examples, based on the thematic literature, author's description and iconographic representations (plans of the cities, diagrams, views of the urban space and buildings).

Key words: ideal city, Renaissance, Mannerism, Baroque, Enlightenment.

¹ Artykuł opracowano w oparciu o rozprawę doktorską pt *Architektura miasta idealnego*, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury 2011, Promotor: Prof. dr hab. inż. arch. Dariusz Kozłowski.

Okres od renesansu po oświecenie to czas pojawienia się terminu „miasto idealne” (XVI wiek), skryształowania się i przekształceń jego formy opartych na różnorodnych motywacjach tworzenia oraz czas przeniesienia wpływów z Włoch poprzez Francję po Anglię.

Odrodzeniowe włoskie miasta idealne planowano tak, aby ich przestrzeń organizowała życie mieszkańców doskonaląc moralność. Łączono doświadczenia epok wcześniejszych z renesansowym racjonalizmem, tworząc miasto oparte na zasadach ścisłego ograniczenia przestrzennego i formalizmu. W kole lub figurze umiarowej (kształcie najdoskonalszym, platońskiej budowie świata) zamykano homogeniczną przestrzeń – harmonijną, kształtowaną z brył geometrycznych według rygorystycznie stosowanych proporcji i greckiej *symmetrii*. Oprócz wzorców antycznych na kształt renesansowej przestrzeni wpłynął wynalazek perspektywy centralnej, wprowadzając do urbanistyki pojęcie trzeciego wymiaru. Według E. A. Gutkinda geometryzacja renesansowych *citta ideale* zabiła malowniczy teatr różnorodności, jakim było miasto średniowieczne. Paradoksalnie epoka indywidualizmu niszczyła indywidualność, bo wierząc w reformę społeczeństwa poprzez doskonałe otoczenie nie brano pod uwagę czynnika ludzkiego – jednostkowych cech charakteru. Miasto podlegało przemianom rozpoczynającym się w późnym średniowieczu, od beładnie powiększającego się urbanistycznego organizmu, poprzez schemat o niezmiennym rozmiarze i zdefiniowanej sieci ulic do sformalizowanego, manierystycznego tworu.

Mimo geometrycznego kształtu obrys fortyfikacji manierystycznych miast idealnych często nie odpowiadał formie ich wnętrza, a asymetrie i motywy ornamentalne odbiegały od formalnej perfekcji. Element socjalny miasta idealnego zastąpiony został sterylnym formalizmem – regularnym geometrycznym planem z utylitarnym podejściem militarnym i inżynierskim. Podobne dychotomie były charakterystycznym elementem czasów, okresu gwałtownych przemian politycznych, socjologicznych i ekonomicznych, w którym zamiast koła królowała elipsa (oraz wywodzące się z niej parabola i hiperbola), nacisk na regularność i dostojność, rolę obyczajów i hamulców socjalnych, a także uczucie rozczarowania.

Okres baroku w urbanistyce charakteryzował się raczej rewitalizacją miast istniejących niż tworzeniem nowych założeń. W porównaniu z renesansem zainteresowanie miastem idealnym zmalało. Jednocześnie szala wpływów politycznych (i przemian urbanistycznych) przeniosła się z Włoch do Francji. Miejsce planu gwiaździstego zajęło *trivium* i jego wieloosiowa wersja, *rond-points*, podporządkowujące układ jednemu budynkowi, symbolowi władzy. Dodana do witruwiańskiej triady okazała się *magnificence*, dominowała nad użytecznością. W architekturze efekty realistyczne zmieszały się z teatralnością, w sztuce ogrodowej natura z dziełem ludzkim, a w urbanistyce jednorodne elewacje tworzyły efekt odpowiadający miastu idealnemu – odzwierciedlały jedność społeczną. Ulicę pojmowaną jako jednolity element przestrzenny o swoistej estetyce przejął barok od renesansu. Jednak od odrodzenia kontreformację dzieliło upodobanie do tworzenia ciągłych fasad zamiast wolnostojących budynków oraz aleje ciągnące się *ad libitum* w otaczający krajobraz. Świat zaczęto pojmować jako miejsce nieskończone, wróciło utożsamianie miasta z mikro- i makrokosmosem. Jednocześnie barok był ostatnią epoką, w której powstawały rozbudowane fortyfikacje. Nadeszła era miast otwartych.

Na urbanistykę oświecenia wpływały zróżnicowane czynniki. Rostała siła trzeciego stanu, a wraz z nią konieczność tworzenia budynków o nowych funkcjach. Rousseowska wiara we wrodzone dobro człowieka skażonego cywilizacją towarzyszyła determinizmowi środowiskowemu. Wraz ze stopniowym pojawianiem się funkcjonalizmu następowała przemiana estetyki rokoka w neoklasycyzm – styl który realizować miał potrzeby burżuazji, monarchii oraz częściowo klasy robotniczej, do tej pory nieobecnej w planowaniu. W zakresie miast idealnych tematem przewodnim stało się miasto industrialne. Twórczość „klasycznych reformatorów” (Boullée i Ledoux) to nadejście stylu *empire* w miejsce rokoka, poszukiwanie istoty budowania i odrzucenie bogatej ornamentyki w imię nowego społecznego celu – zainteresowania czwartym stanem. Monumentalne formy brył stereometrycznych odzwierciedlały nieskończoność. W dziedzinie urbanistyki natomiast to Claude Ledoux postawił kamień milowy otwartym planem „miasta-ogrodu”.

The period between the Renaissance and the Enlightenment is the time of creating the term "ideal city" (the XVIth century), formation and transformation of forms of ideal cities based on diverse motives of their creation and the time of moving their core from Italy via France to England.

The space of ideal renaissance Italian was planned to influence their residents' lives perfecting their morality. Experiences from past were combined with renaissance rationalism, creating cities based on the principles of strict spatial constraints and formalism. In a circle or a polygonal figure (the most perfect shape, corresponding to the Platonic construction of the world) was closed homogeneous space – harmonious, made of geometrical solids according to rigorously applied proportions and symmetry. Furthermore, the invention of linear perspective introducing the third dimension into urban design influenced the shape of renaissance urban space (like in case of commonly used radial urban layout).

According to Erwin Anton Gutkind, geometrization of the renaissance *citta ideale* killed the medieval towns' colorful theatre of diversity. Ironically the epoch of individuality destroyed this individuality. The faith in reforming the society by improving its environment didn't take into account the human factor - individual character traits. Cities were subjects of transformation that began in the late Middle Ages – from disordered urban organisms, via schemes of fixed sizes and rigid grids of streets, to strictly formal mannerist figures.

Despite the geometrical outlines, fortifications of Mannerist ideal cities often didn't correspond with forms of their interiors. Also minor asymmetries and ornamental motifs destroyed their formal perfection. The social element of ideal cities was replaced with sterile formalism, a regular geometrical plan with utilitarian approach – military and engineering. Such dichotomies were typical features of the time, the period of rapid political, social, and economic changes when ellipse reigned instead of circle (with parabola, and hyperbola derived from it), the emphasis on regularity and dignity, the role of social manners and brakes, and the feeling of disappointment dominated.

The Baroque period in the urban planning meant revitalizations of existing cities rather than creating new assumptions. In comparison with the Renaissance attention paid to ideal cities diminished. At the same time the core of political influences (catalyst of urban planning) moved from Italy to France. The place of the star-layout took the trivium and its multi-axis version - *rond-points* with a central building – a symbol of power. The Magnificence added to the Vitruvian triad dominated the utility. In architecture lifelike effects mixed with theatricality, in the art of gardening the human work and nature merged and in the town planning uniform facades reflected the idea of *citta ideale* – united society.

The renaissance street conceived as a single spatial element of particular aesthetic came into the Baroque, yet different by the idea of creating continuous facades instead of freestanding buildings and avenues stretching *ad libitum* in the surrounding landscape. The world was seen as an infinite place. Identifying cities with micro- and macrocosm returned. Simultaneously Baroque was the last epoch in which defense settings surrounded by powerful fortifications were created. The age of open cities came.

Urban planning of the Enlightenment was influenced by different factors. Growing power of the third state brought on new types of buildings. Rousseau's belief in the innate goodness of humans contaminated by civilization was accompanied by the environmental determinism. The gradual emergence of functionalism was followed by the slow transformation of Rococo aesthetics in Neo-Classicism – the style that was supposed to implement needs of the bourgeoisie, the monarchy and partly the working class (so far absent in the planning). The industrial city became the central topic of ideal cities.

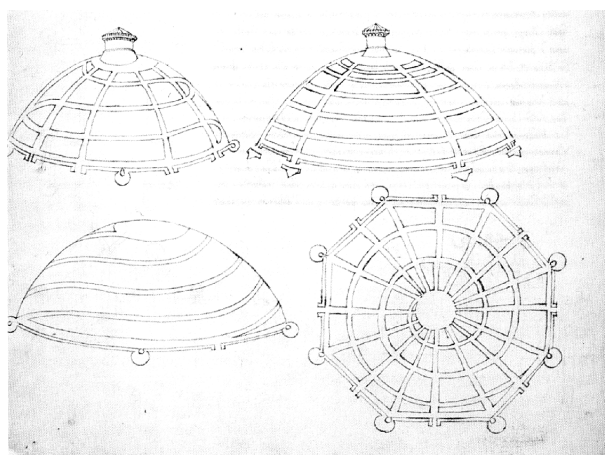
The work of the "classical reformers" (Boullée and Ledoux) meant arrival of the Empire Style in the place of Rococo, the search for "essence" of constructing and rejection of rich ornamentation for the sake of new social order – interest in the fourth state. Monumental

forms of stereometric solids inspired by the beauty of geometry reflected infinity. In the urban planning Claude Ledoux's open "garden-city" was a milestone.

FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI, *CITTA IDEALE*,

Schematy, opisy miast [w:] *Trattato di architettura*, 1456-77

Diagrams, descriptions of the cities from *Trattato di architettura*, 1456-77

Ryc. 1. F. di Giorgio Martini, rycina z *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002, s.54.

Fig. 1. di Giorgio Martini, figure from *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002, s.54.

Tab. 1. Miasta Francesco di Giorgio Martini: R. Eaton, *op.cit.*, s.54-55; S. Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura, Narodziny nowej tradycji*, Warszawa 1986, s.72-92; H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972, s.54,55; T. Zarębska(red.), *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego obmyślone i narysowane w roku 1598*, Warszawa 1962, s.28; T. Zarębska, *Miasto idealne, renesansowa mrzonka czy program działania*, [w:] *Architektura*, Nr 420, 1984, s.27.

Table 1. The cities of Francesco di Giorgio Martini. Sources above.

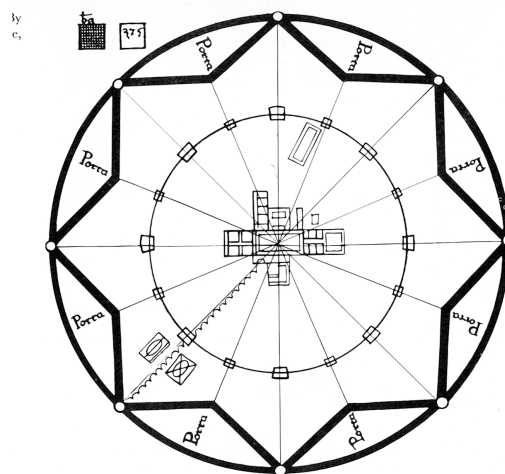
Forma/ the form	okrag lub wielobok umiarowy / a circle or a diagonal
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	koncentryczno – radialny (w miastach na wniesieniu lub równinie), ortogonalny (nad rzeką) / radial or orthogonal
Punkt centralny/ central point:	plac z dominantą architektoniczną / a square with an architectural dominant
Granice / borders:	obwarowania / city walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	bloki zabudowy (w większości prostokątne lub trapezowate) podzielone na prostokątne działki / orthogonal or trapezoidal urban blocks divided into rectangular plots
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych / not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac, ewentualnie nadbrzeże / streets, squares, waterfronts
Ulica / the street:	w układzie koncentryczno-radialnym główne biegną promieniście z centrum do bram; w miastach na wzgórzu charakterystyczne ulice prowadzone spiralnie lub zakosami / in the concentric pattern the main streets set radially from the centre to the walls; spiral streets in the highland cities
Plac / the square:	sytuowany w centralnym punkcie miasta, okrągły lub w kształcie wieloboku umiarowego / located at the central point of the city, shaped as a circle or a regular polygon
Forma wewnątrz urbanistycznych/ form of public spaces:	ulice biegnące prostopadle do spadku zaopatrzone w schody / the streets located perpendicularly to the slope turned into stairs

Komunikacja / transport:	piesza, kołowa, wodna / pedestrian, cartage, water
<p>Architektura:</p> <p>Zabudowa typowa: domy mieszkalne podzielone na pięć grup zgodnie z formą, funkcją i lokalizacją: chłopów i rzemieślników (z warsztatami i biurami), kupców (z biurami, pomieszczeniami handlowymi i magazynami), siedziby szlacheckie (z rozległym programem, powiązanymi funkcjonalnie ciągami pomieszczeń i ogrodami) oraz przedstawicieli wolnych zawodów (zbliżone do szlacheckich);</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: „wszystkie rzemiosła piękne i dekoracyjne powinny być zlokalizowane przy głównych ulicach i miejscach publicznych, z dala zaś od nich – rzemiosła brudne”²; budynki użyteczności publicznej wysokości co najmniej dwóch kondygnacji, zróżnicowane stylistycznie, wyeksponowane poprzez sytuowanie na placu tworzącym przedpole, zaopatrzone w jedno tylko wejście;</p> <p>na centralnym placu dominanta architektoniczna – zamek lub katedra; na rycinach przedstawiających fortyfikacje zwykle centralna świątynia, przekryta kopułą lub dachem namiotowym z latarnią;</p> <p>w mieście nadrzecznym pałace wraz z towarzyszącymi im portykami usytuowane przy placach w okolicy brzegów rzeki; w mieście nadmorskim zaplanowany port (o kształcie okręgu lub pochodnej trójkąta) wraz z dzielnicą portową (z odrębnym placem, otoczonym przez budynki związane z funkcją dzielnicy);</p> <p>Zabudowania obronne: fortyfikacje bastionowe o długościach kurtyn zależnych od zasięgu strzału broni palnej; bramy sytuowane pośrodku kurtyn, u wylotu ulic; zaplanowane mury okalające przepływającą przez miasto rzekę, na wypadek powodzi; w mieście nadmorskim obwarowania to jednocześnie falochrony, wraz z dwiema wieżami na krańcu mola lub jedną, wolnostojącą, służącą jako latarnia.</p> <p>Architecture:</p> <p>Typical buildings: houses divided into five groups with different form, function and location: homes of peasants and artisans (with workshops and offices), merchants (with offices, commercial space and warehouses), palaces of noblemen (with an extensive functional program and gardens) and homes of free professions (similar to the ones of the noblemen);</p> <p>Monuments, public buildings: all decorative crafts located on the main streets and public places and “dirty” crafts away from them; public buildings with at least two floors, foreground and only one entrance, stylistically diverse; at the central square a castle or a cathedral (at the drawings visible a central temple, with a dome or hipped roof with a lantern);</p> <p>in a riverside city arcaded palaces located alongside the river; in a coastal city a circular or triangular port;</p> <p>Defensive buildings: the bastion fortifications with curtain’s length dependent on a range of shot; each gate in the middle of a curtain, at the end of a street; in the city with a river flowing through its interior, walls alongside it; in a port city coastal fortifications serving as breakwaters with a mole and two towers connected to it, or one free-standing, serving as a beacon.</p>	

FILARETE (ANTONIO AVERLINO), SFORZINDA

Projekt miasta [w:] *Il trattato d’architettura*, 1457-64

Project of the city from *Il trattato d’architettura*, 1457-64

Ryc. 2. A. Filarete, Sforzinda. Źródło: H. Rosenau, *op.cit.*, s.51.

Fig. 2. A. Filarete, Sforzinda. Source: H. Rosenau, *op.cit.*, s.51.

² T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971, s.57.

Tab. 2. Sforzinda. Źródła: R. Eaton, *op.cit.*, s.50-53; S. Giedion, *op.cit.*, s.71,72; E.A. Gutkind, *International history of city development*, New York 1969, T.1, s.117-122; S. Lang, *The ideal city from Plato to Howard*, [w:] *Architectural Review*, Nr 668, London 1952, s.95, 96; H. Rosenau, *op.cit.*, s. 51-54; T. Zarębska (red.), *Miasto idealne kawalera... op.cit.*, s.27; T. Zarębska, *Miasto idealne, renesansowa... op.cit.*, s.26,27.

Table 2. Sforzinda. Sources above.

Forma / the form	ośmioramienna gwiazda / an eight-rayed star
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	koncentryczno – radialny / radial
Punkt centralny/ central point:	plac ze zbiornikiem wody pośrodku / a plaza with a water basin in the middle
Granice / borders:	obwarowania / city walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	brak informacji na temat podziału na bloki zabudowy / divisions of building blocks not specified
Obszar, populacja/ size, population:	ok. 38,5 km ² / about 38,5 sq km
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac, kanał / streets, squares, channels
Ulica / the street:	jedna ulica koncentryczna, 16 promienistych, łączących bramy z punktem centralnym, (ważniejsze szerokości 40 łokci, podrzędne – 20); w miejscach skrzyżowań place handlowe i przykościelne / one concentric street and 16 radial ones connecting gates with the central point, (major ones 40 yards wide, subordinate - 20), smaller squares at junctions
Plac / the square:	łącznie 20, wszystkie o kształcie zbliżonym do kwadratu; w centrum układ trzech placów powiązanych funkcjonalnie i kompozycyjnie: położonego centralnie głównego (150 x 300 łokci), „placu kupców” (96 x 186 łokci) oraz handlowego (125 x 250 łokci); oprócz 16 wspomnianych plac do handlu bydłem w oddaleniu od centrum / 20 squares, all in the shape similar to a square, in the center a system of three squares functionally and compositionally linked: the central one (150 x 300 yards), "Square of Merchants" (96 x 186 yards) and the commercial one (125 x 250 yards); a square to the trade of bovine animals away from the center
Forma wnętrza urbanistycznych/ form of public spaces:	wybrukowane, uniesione 1-2 łokcie ponad okoliczny teren; place o kompozycji dwuosiowej, otoczone portykami, a centralny również kanałem (przestrzeń rekreacyjna) / the interiors paved and raised above the surrounding terrain; the squares of biaxial composition, surrounded by porticoes (the central one also by a channel)
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa, wodna / pedestrian, cartage, water
Architektura:	<p>Wysokość zabudowy oraz sieć uliczna wznoszą się w kierunku centrum;</p> <p>Zabudowa typowa: domy mieszkalne podzielone na trzy grupy: „pałace szlachty, domy pospolitych i zwykłych rzemieślników (zebrane w kolonie rzemieślników i robotników) oraz osób niskiej kondycji i biedoty” ; oprócz budynków całorocznych przewidziane także podmiejskie wille;</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: podporządkowane ogólnej koncepcji miasta; budynki publiczne zgromadzone wokół placów według klucza funkcjonalnego (obejmującego także strefowanie przestrzeni handlowych): pałac księcia i katedra przy głównym (na środku którego Filarete początkowo planował wieżę), pałac podesty, więzienie, mennica, komora celna, pałace cechów rzemieślniczych i „pałac komuny” (z dużą salą na piętrze) wokół „placu kupców”, a pałac „capitano del popolo” oraz tawerna, gospody, domy publiczne i łaźnie wokół pałacu handlowego (na którego płycie przewidziano kramy kupieckie);</p> <p>kościół klasztorne, pełniące jednocześnie funkcję parafii, przy pomniejszych placach na skrzyżowaniu ulic promienistych z koncentryczną; zabudowania sakralne o układzie centralnym;</p> <p>portyki okalające wnętrza publiczne (place, ulice, kanały) w formie jedno- lub dwukondygnacyjnych struktur wolnostojących, lub elementów zabudowy, czasem podtrzymujących budynek i całkowicie uwalniających jego parter (pałac komuny);</p> <p>projekt obejmuje szpital oraz – ostatecznie porzuconą – ideę „Domu Cnot i Występku” budowli edukacyjnej, mającej krzewić moralną perfekcję: dziesięciopiętrowy budynek o rzucie walca w kwadracie, postawionych na cokole i zwieńczonych Statuą Cnoty; budowla mieścił ma czytelnię i dom publiczny na parterze, na wyższych</p>

kondygnacjach natomiast szkołę z – najwyżej usytuowanymi – pomieszczeniami do nauki astrologii.

Zabudowania obronne: wieże w wierzchołkach ramion gwiazdy, bramy w kątach pomiędzy ramionami; wierzchołki gwiazdy połączone: kołem interpretowanym jako droga lub fosa, a z punktem centralnym kanałami

Architecture:

A height of buildings and a street network ascends toward the center;

Typical buildings: houses divided into three groups: palaces of noblemen, houses of artisans and poor; apart from the year-round buildings also designed suburban villas;

Monuments, public buildings: public buildings subordinated to the general concept of the city, placed around the squares according to the function: a prince's palace and a cathedral at the main plaza, a governor's palace, a prison, a mint, palaces of the guilds and a "Palace of the Commune" around the "Square of Merchants", and a palace of "Capitano del Popolo", taverns and baths around the commercial square (with merchant stalls);

monastic churches, serving as parishes located at the intersections of the radial and concentric streets; religious buildings with the central layout;

porticos surrounding the public interiors in the form of one- or two-level, free-standing structures or elements of the other buildings (sometimes supporting the structures and completely releasing their ground floor);

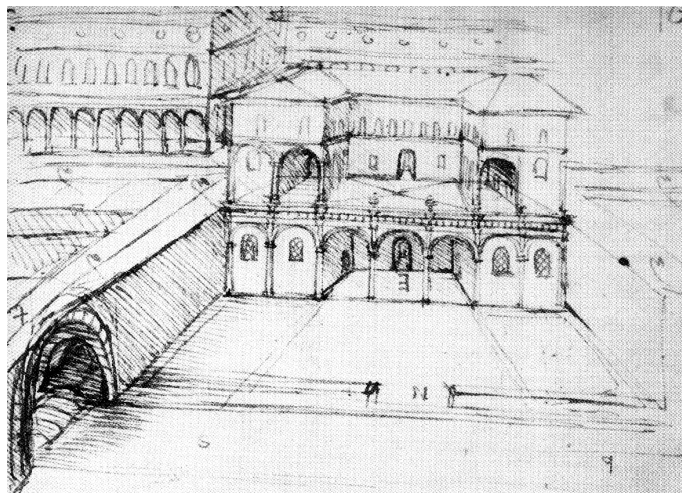
the project includes a hospital, and - ultimately abandoned - an idea of "House of Virtues and Vices" – an educational building, aiming to cultivate the moral perfection, raised on a pedestal and crowned with a "Statue of Virtue";

Defensive buildings: towers at the vertices of the star's arms, gates in the corners between the arms; the vertices joined by a circle interpreted as a road or a moat, and with the central point by channels.

LEONARDO DA VINCI, MIASTO DWUPOZIOMOWE / MULTI-LEVEL CITY

Projekt miasta, XV-XVI wiek

Project of the city, XV-XVIth centuries

Ryc. 3. L. da Vinci, rycina z *Paris, Manuscript B*. Źródło: R. Eaton, *op.cit.*, s.56.

Fig. 3 L. da Vinci, figure from *Paris, Manuscript B*. Source: R. Eaton, *op.cit.*, s.56.

Tab. 3. Miasto dwupoziomowe. Źródła: R. Eaton, *op.cit.*, s.54-57; S. Giedion, *op.cit.*, s.80,98-100; H. Rosenau, *op.cit.*, 55,56; T. Zarębska, *Miasto idealne, renesansowa... op.cit.*, s.27,28.

Table 3. Multi-level city. Sources above

Forma / the form	prostokąt / a rectangle
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	ortogonalny / orthogonal
Punkt centralny/ central point:	brak danych / not specified

Granice / borders:	obwarowania / city walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	wolnostojące budynki na prostokątnych działkach / detached buildings on rectangular plots
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych / not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	dwa poziomy sieci ulicznej / two levels of a street network
Ulica / the street:	poziom terenu przeznaczony do transportu kołowego i zaopatrzenia; górny – pieszy, związany z pomieszczeniami mieszkalnymi; węzły co 180m / the ground level designed for road transport and delivery; the upper - pedestrian, associated with living quarters; nodes every 180m
Plac / the square:	dwupoziomowe dziedzińce pałaców; brak danych na temat placów publicznych / two-level courtyards of palaces, no information on public squares
Forma wnętrza urbanistycznych/ form of public spaces:	dziedziniec na górnym poziomie otoczony portykami, dolny poziom sieci ulicznej i dziedzińców sklepiony (wysokości 6 łokci) / on the upper level courtyard surrounded by arcades; the lower level of the street network and courtyards vaulted (height of 6 cubits)
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa i wodna / pedestrian, carriage and water
<p>Architektura:</p> <p>Zabudowa typowa: siedziby szlacheckie wysokości trzech kondygnacji (na ostatniej loggie i przestrzeń rekreacyjna), przekryte dachami płaskimi; przestrzeń podzielona na reprezentacyjne „piano nobile” (strefę recepcyjną i rekreacyjną) i gospodarczą na niższej kondygnacji (pomieszczenia takie jak m.in. latryny i stajnie) zgodnym z rozkładem kondygnacji (dolny poziom gospodarczy); na obu poziomach dziedzińce zwrócone w stronę przeciwnych ulic; niższe partie budynków (i podziemne ulice) pozbawione bezpośredniego światła; spiralne klatki schodowe na skrzyżowaniach jako komunikacja pionowa pomiędzy poziomami;</p> <p>widoczny rząd niższych budynków o nieznanym celu – być może dla personelu usługowego; brak charakterystyki zabudowy mieszkaniowej niższych klas społecznych;</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: brak charakterystyki, większość usług zapewne na drugim poziomie tkanki miejskiej („piano nobile”), dostępne z wyższego poziomu ulic;</p> <p>Zabudowania obronne: opisane cztery wieże w pasie obwarowań; w każdej z wież dwie bramy: kołowa na poziomie terenu, a piesza sześć łokci ponad, dostępna poprzez pochylnię, zapewniająca dostęp do sieci ulic „wysokich”.</p> <p>Architecture:</p> <p>Typical buildings: houses of nobility with three levels (loggias and recreation space at the last one), flat roofs, representational "piano nobile" (zone of reception and leisure activities) and subsidiary lower floors (including latrines and stables); at both levels courtyards facing the opposite streets; lower parts of buildings (and underground streets) without direct light; spiral staircases at intersections connect the levels;</p> <p>a row of lower buildings of unknown function - perhaps for the service staff; lack of description of housing for the lower social classes;</p> <p>Monuments, public buildings: lack of information, probably most services at the upper level of the buildings, available from the higher level of streets;</p> <p>Defensive buildings: in the belt of fortifications four towers described, in each of the towers two gateways: for carriages at the ground level, and pedestrian six cubits above, accessible via a ramp.</p>	

SEBASTIANO SERLIO, DEKORACJE TEATRALNE / STAGE DESIGNS

Projekt scenografii urbanistycznych i budynków typowych [w:] *D'architettura*, XVIw.

Project of urban stage designs and buildings from *D'architettura*, XVIw.

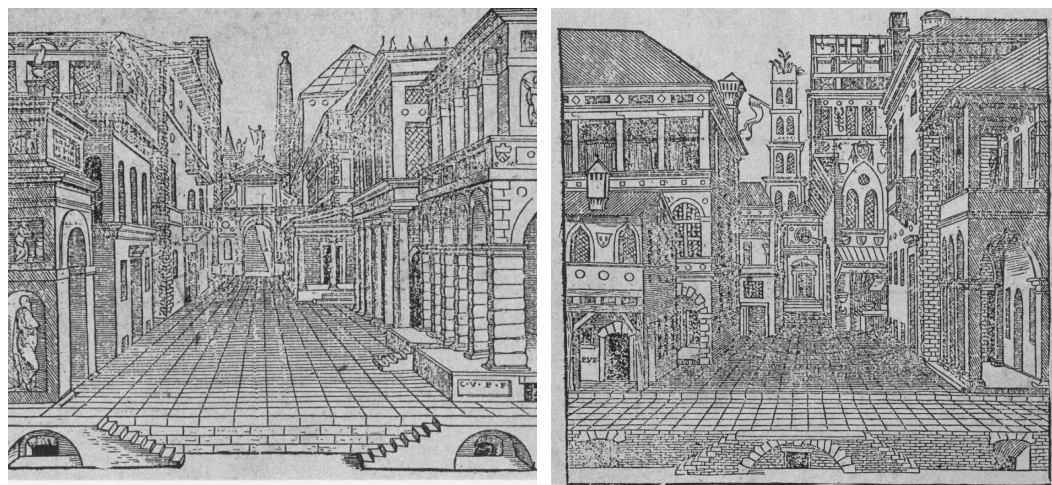
Ryc. 4. S. Serlio, rycina z *Scaenas*. Źródło: H. Rosenau, *op.cit.*, s.62.Fig. 4. S. Serlio, figure from *Scaenas*. Source: H. Rosenau, *op.cit.*, s.62.Tab. 4. Dekoracje teatralne Sebastiano Serlio. Źródła: S. Giedion, *op.cit.*, s. 82; E.A. Gutkind, *op.cit.*, T.1, s.125,126; H. Rosenau, *op.cit.*, s. 63,64; T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, s. 95.

Table 4. Sebastiano Serlio's stage designs. Sources above.

Forma / the form	scenografie urbanistyczne i wzorniki typowych projektów budynków mieszkalnych składające się na modelową wizję miasta / stage designs and residential projects composing the vision of the ideal city;
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	prostokątne obrysy budynków wskazują na ortogonalny / rectangular contours of buildings indicate the orthogonal
Punkt centralny/ central point:	brak danych / not specified
Granice / borders:	brak danych / not specified
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	kwartały o zróżnicowanej gęstości zabudowy / quarters of various density
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych / not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica / streets
Ulica / the street:	prosta, o zróżnicowanych poziomach / straight with different levels
Plac / the square:	brak danych / not specified
Forma wnętrza urbanistycznych/ form of public spaces:	zróżnicowane stosownie do klasy społecznej mieszkańców; dla stanów wyższych symetryczne, harmonijne / differentiated according to a social class of their residents; symmetrical and harmonious for the higher classes
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa (brak charakterystyki) / pedestrian, cartage (not specified)
Architektura:	
Zabudowa typowa: stylistyczny eklektyzm budynków antycznych i nowożytnych, motywów zaczerpniętych z architektury włoskiej oraz francuskiej, gotycyzującej; zabudowa dzielnicy „siedzib wielkich osobistości” o klasycznych formach nawiązujących do architektury starożytnej; zabudowa dzielnicy typowej o różnorodnych formach, stylach architektonicznych (od średniowiecznych po współczesne), swobodnym układzie budynków; we wzornikach obiektów typowych projekty domów ludności ubogiej (w zabudowie bliźniaczej, poczwórnej lub szeregowej) podmiejskie wille, miejskie rezydencje z ogrodem oraz kamienice w zabudowie kwartałowej, a także kupieckie pałace czynszowe o sześciu kondygnacjach i funkcji mieszkaniowo – handlowej; widoczne w perspektywach teatralnych i projektach domów strefowanie lokalizacji oparte na podziałach spo-	

tecznych: mieszkania stanu najniższego (u Serlia rzemieślników) umieszczone z daleka od monumentalnych wnętrz publicznych, poza bramami miasta, wille z ogrodem w oddaleniu od placów miejskich, w strefach o mniejszej gęstości zabudowy;

Monumenty, budynki użyteczności publicznej: rozmieszczone według klucza funkcjonalnego; konieczność lokalizacji w mieście świątyni, gospody i „domu stręczyciela” ; dla potrzeb kupców kupiecka loggia z salą zebrania.

Architecture:

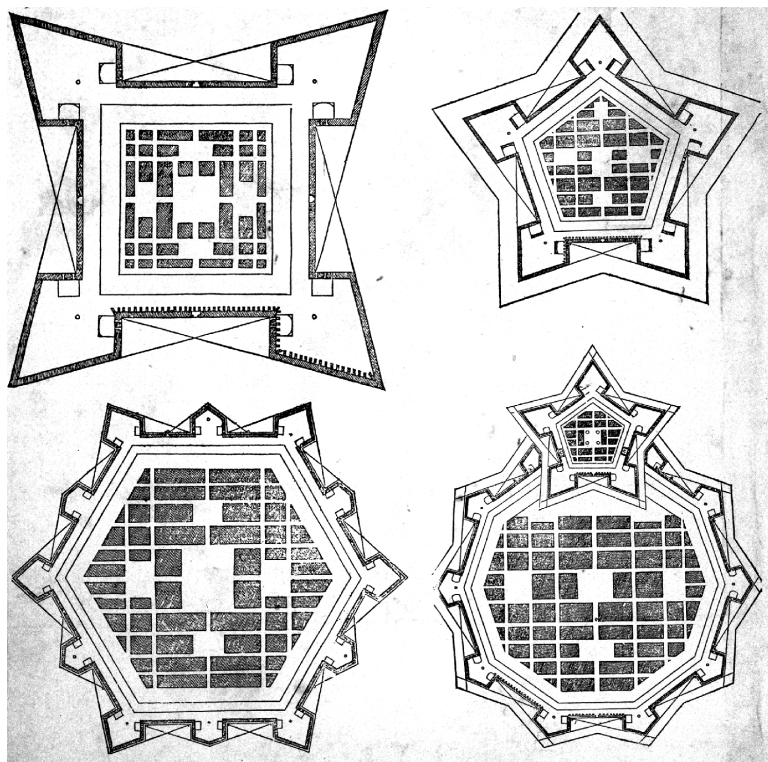
Typical buildings: a stylistic eclecticism of ancient and modern buildings with motifs from Italian and French gothic architecture; buildings in a quarter of noblemen with classical forms inspired by the ancient architecture; the rest of the buildings of diverse forms, architectural styles (from medieval to contemporary) and free layouts: houses of poor (semi-detached or row buildings), suburban villas, urban residences with gardens and houses in the residential areas and also merchants' palaces of six floors and residential – commercial function;

zoning of the buildings based on the structure of the society: the homes of poor (craftsmen) located away from the central public spaces, outside the city gates, the villas with gardens away from the squares, in areas of lower density;

Monuments, public buildings: their placement according to the functional key; a temple, taverns and a loggia of merchants with a meeting hall planned.

PIETRO CATANEO, *CITTA IDEALE*

Projekt miast [w:] *Il quarto primi libri di architettura di Pietro Cataneo Senese*, 1554

Ryc. 5. P. Cataneo, rycina z *Il quarto primi libri di architettura di Pietro Cataneo Senese*. Źródło: T. Zarębska, *Teoria...* op.cit., s.102.

Fig. 5 P. Cataneo, rycina z *Il quarto primi libri di architettura di Pietro Cataneo Senese*. Source: T. Zarębska, *Teoria...* op.cit., s.102.

Tab. 5. Pietro Cataneo, *citta ideale*. Źródło: H. Rosenau, *op.cit.*, s.61; T. Zarębska (red.), *Miasto idealne kawale-ra ... op.cit.*, s.30,31; T. Zarębska, *Miasto idealne, renesansowa... op.cit.*; T. Zarębska, *Teoria... op. cit.*, s. 102.
Table 5. Pietro Cataneo, *citta ideale*. Sources above.

Forma / the form	wielobok umiarowy (czworo-, pięcio-, sześciu-, siedmio- lub dziesięciobok) lub nieregularny (w górskim terenie) /polygon (four-, five-, six-, seven- or decagon)
Układ urbanistyczny/	ortogonalny / orthogonal

urban pattern:	
Punkt centralny/ central point:	główny plac / the main square
Granice / borders:	obwarowania / defensive walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	prostokątne bloki zabudowy / rectangular building blocks
Obszar, populacja/ size, population:	zróżnicowane, brak danych / various, not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac, otoczenie rzeki / streets, squares, waterfronts
Ulica / the street:	prowadzone w linii prostej od placu centralnego do bram (jedna od bramy do bramy przez środek placu) lub ze względów funkcjonalnych zakosami; główne arterie jako jedna lub dwie osie symetrii; dwie odrębne sieci uliczne w mieście sprzężonym z cytadelą / conducted in straight lines from the central square to gates (one from a gate to a gate through the center of the square) or functional zigzags; the main ones as one or two axes of symmetry; two separate streets networks in a citadel city
Plac / the square:	ilość dostosowana do potrzeb; centralny, z 6, 8 lub 12 wylotami ulic (w zależności od skali miasta), prostokątny; przy głównych ulicach zarezerwowana przestrzeń pod mniejsze, boczne place, często rozmieszczone w sposób swobodny; osobny plac do handlu rybami i mięsem oraz w dzielnicy portowej / the number adjusted to the city's needs; the central one with 6, 8 or 12 outlets of streets, rectangular; at the main streets smaller squares often arranged in a free manner; a separate square for trade in fish and meat and one in the harbor area
Forma wnętrz urbanistycznych/ form of public spaces:	ulice szerokie ze względów funkcjonalnych i estetycznych (ze względów klimatycznych możliwe jest zwężenie ich pod warunkiem stworzenia co najmniej jednej reprezentacyjnej arterii) / wide streets for aesthetic and functional reasons; for climatic reasons it is possible to narrow them if at least one representative street will be created
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa, wodna / pedestrian, cartage, water
<p>Architektura:</p> <p>Zabudowa typowa: budynki mieszkalne o architekturze i lokalizacji stosownych do pozycji społecznej i statusu majątkowego właściciela (np. domy bogatych rzemieślników przy głównej arterii); rzut najczęściej na planie prostokąta (choć zaprezentowane też inne); na terenie działki przewidziana zieleń; odpowiednie nasłonecznienie i ekspozycja zabudowy warunkują szerokość przyległych ulic;</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: ilość dostosowana do konkretnych potrzeb, lokalizacja z podziałem na strefy funkcjonalne; otoczenie placu głównego stanowi zabudowa z portykami: pałac właściciela miasta (wolnostojący budynek w najbardziej eksponowanej lokalizacji, mieszczący oprócz rezydencji signorii m.in. salę, zebrań, skarbiec i zbrojownię), katedra, pałac głównego sędziego, budynki z pokojami gościnnymi dla ambasadorów i gości zagranicznych, magazyny broni i soli; centralną grupę budowli uzupełniają loggia, bank lub ławy kupców, a także dom publiczny i tawerny dyskretnie zlokalizowane; oprócz odpowiednio eksponowanego zespołu katedralnego (kościół na planie krzyża wraz m.in. z rezydencją księży) przewidziano także klasztory i inne kościoły sytuowane na odrębnych placach w centrum miasta (nie na peryferiach jak to dotąd było przyjęte); szkoły, łaźnie oraz przestrzeń rekreacyjną – place z teatrmi i cyrkami rozmieszczono na peryferiach; w mieście portowym dzielnica handlowa; przy rzece przebiegającej przez wnętrze miasta regulowane, obmurowane brzegi zagospodarować należy zabudową z portykami, mostami i magazynami; na działkach niektórych budynków publicznych zieleń;</p> <p>Zabudowania obronne: fortyfikacje bastionowe z pasem zieleni na terenie przymurza; zarys obwodu uzależniony od wielkości terenu i warunkujący długość kurtyn;</p> <p>Architecture:</p> <p>Typical buildings: architecture and placement of residential buildings depend on their owners' social position and material status (e.g. houses of rich craftsmen placed along the main road); usually rectangular plans of houses; a green area designed on each plot;</p> <p>Monuments, public buildings: zoning linked with their function; a number adjusted to specific needs of the city; around the main square buildings with porticoes: palace of the city's owner (free-standing structure in the most prominent location, with a residence, a meeting hall, a treasury, an armory and others), a cathedral, a palace of the judge, guest rooms for ambassadors and foreign guests, storages of weapon and salt, a loggia, a bank, and a tavern; in the city center planned not only the cathedral (the central church and the residence of</p>	

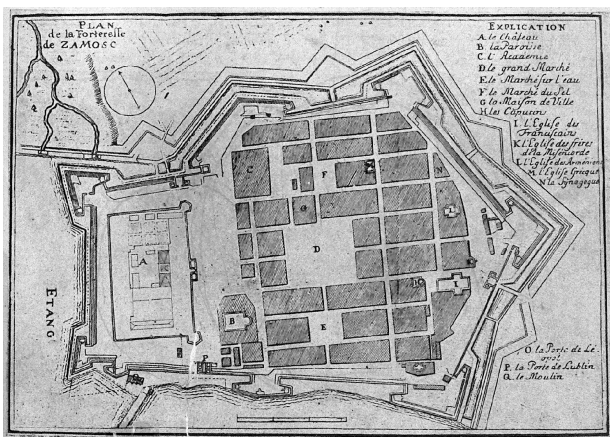
priests) but also monasteries and other churches; schools, baths and recreational space –theaters and circuses – arranged on the outskirts; a special shopping area in the port city; near a river (if running through its interior) walled banks, arcades, bridges and warehouses; some plots of the public buildings with green areas;

Defensive buildings: fortifications with bastions and a green belt inside; outline of the circuit depends on the size of the city and conditions lengths of the curtains.

BERNARDO MORANDO, ZAMOŚĆ

Projekt, realizacja miasta, Polska, 1580

Project, realization of the city, Poland, 1850

Ryc. 6. B. Morando, plan Zamościa. Źródło: T. Tolwinski, *op.cit.*, s.211.

Fig. 6 B. Morando, drawing of Zamość. Source: T. Tolwinski, *op.cit.*, s.211.

Tab. 6. Zamość. Źródło: P. Lavedan, *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941, s. 89,90; W. Koch, *Style w architekturze, arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996, s.404; T. Tolwiński, *Urbanistyka*, Tom 1, Warszawa 1947, s. 211 – 217.

Table 6. Zamość. Sources above.

Forma / the form	wydłużony, nieregularny siedmiobok / an irregular heptagon
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	sprężony, zespolony – miasto z rezydencją; ortogonalny w części miejskiej / the city composed with a citadel
Punkt centralny/ central point:	rynek / the main square
Granice / borders:	obwarowania / defensive walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	kwadratowa siatka kwartałów/ rectangular building blocks
Obszar, populacja/ size, population:	około 4 km ² / about 4 sq km
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac / streets, squares
Ulica / the street:	dwie arterie jako osie kompozycyjne: wsch-zach zespajająca rezydencję z miastem, pn–pd miejska / two arteries as compositional axes: the east-west one connecting the palace with the city, the north-south one in the city
Plac / the square:	rynek główny (100x100m) i dwa pomocnicze (Wodny i Solny na osi pn-pd); dodatkowy plac pomiędzy rezydencją i układem miejskim / the main square (100x100m) and three others: "Water" and "Salt" ones on the north-south axis; a square between the palace and the city
Forma wewnątrz urbanistycznych/	jednolite fasady; oś wsch-zach „przyozdobiona bogatymi widokami” ; Plac

form of public spaces:	Solny zabudowany jatkami / uniform façades; the east-west axis richly adorned; stalls on the Salt Square
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa / pedestrian, cartage
<p>Architektura:</p> <p>Zabudowa typowa: dwu-, trzykondygnacyjne kamienice o jednolitej architekturze – budynki typowe, zaprojektowane przez Morando; podcienia w budynkach okalających rynek (najbogatsze, mieszkalne z parterami o funkcji handlowej) i eksponowane fragmenty niektórych ulic;</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: zamek (o prostokątnym obrysie 160x170m), akademia, giełda, kościół parafialny (późniejsza kolegiata); świątynie innych religii po wschodniej stronie miasta: cerkiew wschodnia, unicka, ormiańska; strefowanie przestrzeni handlowej; ratusz (z wieżą i arkadami) na północnej ścianie Wielkiego Rynku, przylegający do Rynku Solnego;</p> <p>Zabudowania obronne: fortyfikacje bastionowe łączące rezydencję z miastem (zaopatrzone w trzy baszty, łącznie z rezydencją tworzące zamknięcia na zakończeniach osi kompozycyjnych układu) o kształcie nie wynikającym z układu kompozycyjnego założenia; zamek otoczony własnymi obwarowaniami;</p> <p>Architecture:</p> <p>Typical buildings: typical buildings designed by Morando as two-, three-level houses of a uniform architecture; arcades in buildings surrounding the main square and in exposed parts of certain streets (the richest, with shops at the ground level)</p> <p>Monuments, public buildings: a castle (with a rectangular outline 160x170m), an academy, a stock market, a parish church (later the collegiate); temples of other religions in the eastern part of the town; a town hall (with a tower and arches) on the north side of the main square beside the salt market;</p> <p>Defensive buildings: bastion fortifications connecting the residence with the city (with three towers together with the residence closing the compositional axis); the castle surrounded by its own fortifications.</p>	

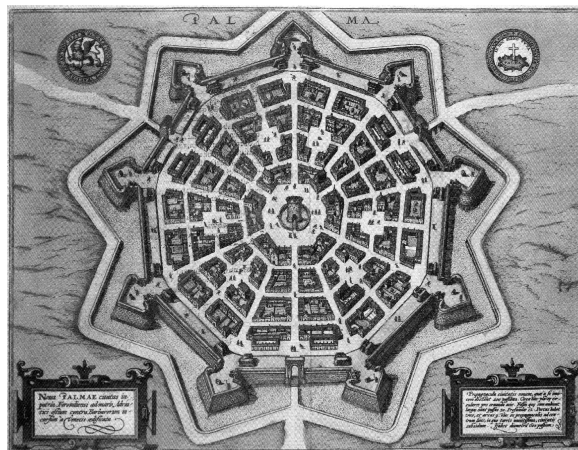
GIULIO SAVOIGNANO, VINCENZO SCAMOZZI, PALMANOVA

Projekt, realizacja miasta, Udine, Włochy 1593

Project, realization of the city, Udine, Italy, 1593

Ryc. 7. G. Savorgnano, V. Scamozzi, Palmanova z G. Braun i F. Hogenberg *Civitates orbis terrarum*, Źródło: R. Eaton, op.cit., s.6.

Fig. 7 G. Savorgnano, V. Scamozzi, Palmanova from G. Braun and F. Hogenberg *Civitates orbis terrarum*, Source: R. Eaton, op.cit., s.6.

Tab. 7. Palmanova. Źródło: R. Eaton, op.cit., s.60; S. Giedion, op.cit., s.79; E.A. Gutkind, op.cit., T.1, s.208; R. Harbison, *Zbudowane, niezbudowane i nie do zbudowania, W poszukiwaniu znaczenia architektonicznego*, Warszawa 2001, s. 90-92; H. Rosenau, op.cit., s. 61.

Table 7. Palmanova. Sources above.

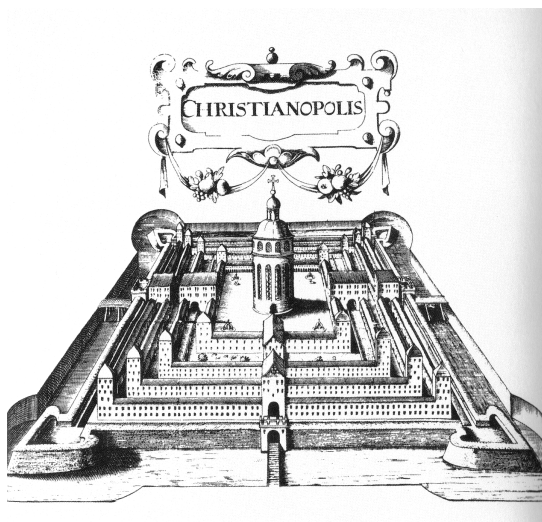
Forma / the form	dziesięciobok umiarowy / a decagon
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	koncentryczno – radialny / radial
Punkt centralny/ central point:	<i>place d'arme</i>

Granice / borders:	obwarowania / defensive walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	zabudowa kwartałowa / rectangular building blocks
Obszar, populacja/ size, population:	1200m średnicy / diameter 1200m long
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac / streets, squares
Ulica / the street:	sześć radialnych łączy plac z bramami, krótsze prowadzą do bastionów, kurtyn murów i trzech koncentrycznych ulic / six radial ones connecting gates with the square, shorter ones leading to bastions, curtain walls and three concentric streets
Plac / the square:	centralny plac sześcioboczny oraz pierwotnie planowane pomocnicze handlowe, ostatecznie zamienione na skwery / a central, hexagonal square and smaller ones, originally planned as commercial (eventually turned into squares)
Forma wnętrz urbanistycznych/ form of public spaces:	brak danych / not specified
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa / pedestrian, cartage
Architektura: Zabudowa typowa: manierystyczna; dwu-, trzykondygnacyjne kamienice przekryte spadzistymi dachami; Monumenty, budynki użyteczności publicznej: brak danych; planowana, niezrealizowana wieża pośrodku centralnego place d'arme; przy placu katedra; Zabudowania obronne: rozbudowane fortyfikacje bastionowe; dziewięć bastionów, trzy bramy pośrodku kurtyn wyprowadzają promiennie z miasta trzy równej długości drogi; wokół fosa Architecture: Typical buildings: mannerist, two- or three-level townhouses with sloping roofs; Monuments, public buildings: not specified; in the middle of the central <i>place d'arme</i> planned but eventually unrealized tower; a cathedral by the square; Defensive buildings: extensive bastion fortifications, nine bastions and three gates in the middle of each curtain, derive radiantly three equal roads; a moat around the fortifications.	

JEAN VALENTIN ANDRAEA, CHRISTIANAPOLIS

Projekt miasta, [w:] *Republicae Christianapolitanae descriptio*, 1619

Project of the city from *Republicae Christianapolitanae descriptio*, 1619

Ryc. 8. J.V. Andreae, rycina Christianapolis z *Republice christianopolitanae descriptio*. Źródło: R. Eaton, op.cit., s.70.

Fig. 8 J.V. Andreae, drawing of Christianapolis from *Republice christianopolitanae descriptio*. Source: R. Eaton, op.cit., s.70.

Tab. 8. Christianapolis. Źródło: F. Borsi, *Architecture and Utopia*, Vanves 1997, s.34; S. Lang, *op.cit.*, s.99,100; P. Lavedan, *op.cit.*, s. 26; L. Mumford, *The Story of Utopias*, New York 1970, s.81-99; E.H. Thompson, *The Political Oeconomy of a 17th-Century Utopia*, [w:] Dundee Discussion Papers in Economics, Nr 54, Dundee 1993.

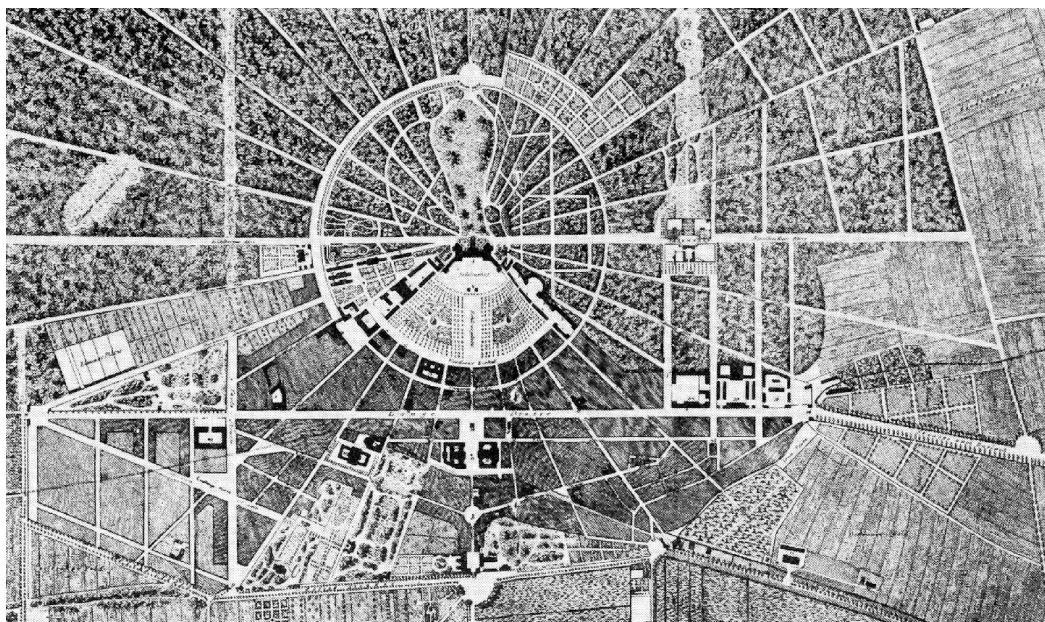
Table 8. Christianapolis. Sources above.

Forma / the form	kwadrat / a square
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	koncentryczny / radial
Punkt centralny/ central point:	plac / a square
Granice / borders:	obwarowania / defensive walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	brak bloku zabudowy, budynki rozmieszczone koncentrycznie / lack of building blocks, buildings arranged concentrically
Obszar, populacja/ size, population:	ok. 45,5km ² , 400 mieszkańców / about 45,5 sq km, 400 citizens
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac / streets, squares
Ulica / the street:	po cztery koncentryczne i radialnie, (osie prowadzące z centrum miasta do bram); szerokość: ok. 8-30m / four concentric and four radial ones about 8-30m wide (axes lead from the city center to the gates)
Plac / the square:	centralny rynek (pośrodku okrągły budynek) / the central square (a circular building in the middle)
Forma wnętrza urbanistycznych/ form of public spaces:	fragmenty ulic przykryte galeriami / galleries on some of the streets
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa / pedestrian, cartage
<p>Architektura: Zabudowa typowa: zabudowa pierzejowa; podpiwniczone, trójkondygnacyjne domy mieszkalne, z przyległymi prywatnymi ogrodami; szeroki front (ok. 12m) i wąski trakt (ok. 5-6m) dla odpowiedniego nasłonecznienia i przewietrzania; Monumenty, budynki użyteczności publicznej: : biblioteka, drukarnia i laboratoria (fizyczne, chemiczne, sztuk pięknych); centralny budynek z salami zgromadzeń religijnych (na parterze) i świeckich (teatr, sale koncertowe – na piętrze); 24 budynki w formie wież wewnątrz miasta, w tym osiem o funkcji obronnej; Zabudowania obronne: fortyfikacje bastionowe; cztery wieże, kurtyna grubości ok. 8m, fosa; tereny rolne wokół miasta; Funkcjonalne strefowanie zabudowy (dwa rzędy domów mieszkalnych, jeden budynków rządowych – wewnętrzny, jeden magazynów – zewnętrzny; „całe miasto podzielone na trzy części, jedną dla zapewnienia żywności, jedną dla ćwiczeń i musztry, jedną dla urody” ; strefowanie przemysłu według uciążliwości i zanieczyszczenia środowiska. Architecture: Typical buildings: frontage buildings with basements and three floors, private gardens; wide frontages (approx. 12m) and small width of the buildings (approximately 5-6m) for the proper sunlight and ventilation; Monuments, public buildings: a library, a printing house and laboratories (physical, chemical and fine arts), the central building with meeting rooms for religious and secular assemblies (with a theater and concert halls); 24 towers inside the city, (eight defensive ones); Defensive buildings: bastion fortifications with four towers and a moat; curtain thickness of about 8m; agricultural lands around the city. Functional zoning of buildings (two rows of houses, one of government buildings - internal, one of warehouses - external, "the whole town divided into three parts, one for the provision of food, one for exercise and drill, one for beauty"; industry, zoned according pollution and nuisance.</p>	

FRIEDRICH WEINBRENNER, KARLSRUHE

Projekt realizacja miasta, Badenia, Wirtembergia, 1715 (rozbudowa w latach 1801-1810)

Project, realization of the city, Baden, Württemberg, 1715 (extension in 1801-1810)

Ryc. 9. K. Weinebrenner, rycina Karlsruhe Źródło: H. Rosenau, op.cit., s.110.

Fig. 9 K. Weinebrenner, figure of Karlsruhe Source: H. Rosenau, op.cit., s.110.

Tab. 9. Karlsruhe. Źródła: W. Koch, *op.cit.*, s.405; E.A. Gutkind, *op.cit.*, T.1, s.300-304; H. Rosenau, *op.cit.*, s.73, 109; T. Tołwiński, *op.cit.*, s.294.

Table 9. Karlsruhe. Sources above.

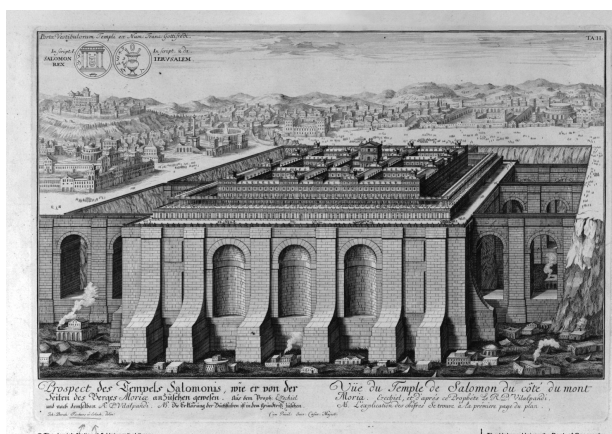
Forma / the form	centralna część kompozycji – okrąg / central part of the layout – circle
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	koncentryczno – radialny/ radial
Punkt centralny/ central point:	wieża myśliwska / a hunting tower
Granice / borders:	otwarcie na otaczający krajobraz / opened to the landscape
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	zespolecie miasta (ćwierć układu), założenia pałacowego i parku / unification of the city (a quarter of the wholeness), a palace and a park
Obszar, populacja/ size, population:	ok. 45,5km ² , 400 mieszkańców / about 45,5 sq km, 400 citizens
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac / streets, squares
Ulica / the street:	dwie osie: pn-pd łączy założenie pałacowe i miasto, wsch-zach (<i>Lange Strasse</i>) – miejska, istniejąca, włączona w układ; 32 promieniste ulice z punktu centralnego, w tym 9 do miasta; tzw Zirkel, biegnący po okręgu zamyka centralną część kompozycji / two axes: the north – south one connects the palace with the city, the east – west one (<i>Lange Strasse</i>) – the urban existed before and was included in the whole system; 32 radial streets from the central point

Plac / the square:	na osi pn-pd dziedziniec pałacowy, na przecięciu osi - plac katedralny; po dwa place (okrągły i kwadratowy) nanizane na główne aleje (wsch i zach); po przebudowie Weinbrenner'a zespół połączonych placów / on the north-south axis a courtyard, at the intersection of the axes – a cathedral square, two squares on the main avenues (east and west); after the Weinbrenner's reconstruction a group of joined squares built
Forma wnętrz urbanistycznych/ form of public spaces:	na początku XIXw. ukształtowane w estetyce klasycystycznej (wpływy francuskie) / at the beginning of the XIX century formed in the classicist aesthetics (French influences)
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa / pedestrian, cartage
<p>Architektura:</p> <p>Zabudowa typowa: początkowo drewniana, potem murowana, klasycystyczna; strefowanie: zabudowa mieszkaniowa: siedziby urzędników dworskich w wewnętrznym kręgu, dla przedstawicieli niższych stanów „wioska” (późniejsze miasto); przeznaczone dla dworu budynki przy pałacu niskie i jednolite;</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: : pałac księcia (z wieżą myśliwską o wysokości 40m jako dominantą wysokościową w centralnym punkcie układu); przedpole pałacu tworzone przez dziedziniec honorowy, pomiędzy nam, a miastem – park; najważniejsze zabudowania miejskie (ratusz, katedra itp) zgrupowane wzdłuż osi pn-pd, na początku XIXw. (katedra na przecięciu osi jako pierwszy monumentalny miejski budynek), o jednorodnej stylistyce; zabudowa Lange Strasse jednolita, z kolumnadą.</p> <p>Architecture:</p> <p>Typical buildings: classical, initially made of wood then stone; residential housing of court officials in the inner circle of buildings, a "village" (the former city) for the poor; low, uniform buildings designed for courtiers</p> <p>Monuments, public buildings: the prince's palace (with a hunting tower 40m high as a dominant feature in the center of the system); the foreground of the palace created by a courtyard of honor; between him and the city – a park; the most important municipal buildings (a town hall, a cathedral, etc.) grouped along the north-south axis at the beginning of the XIX century (the cathedral at the intersection of the axis as the first monumental city building), with uniform design; buildings along the <i>Lange Strasse</i> also uniform, with colonnades.</p>	

J.B. FISCHER VON ERLACH, IZOMETRIE / IZOMETRICAL DRAWINGS

Obrazy miast historycznych, XVI/XVII wiek

Drawings of historical cities, XVI/XVIIth Century

Ryc. 10. J.B. Fisher von Erlach, rycina świątyni Salomona. Źródło: R. Krier, *Urban Space*, London 1984.

Fig. 10 J.B. Fisher von Erlach, drawing of Solomon's Temple. Source: R. Krier, *Urban Space*, London 1984.

Tab. 10. J.B. Fisher von Erlach, izometrie. Źródło: R. Krier, *op.cit.*, s.95-97.

Table 10. J.B. Fisher von Erlach, isometrical drawings. Source above.

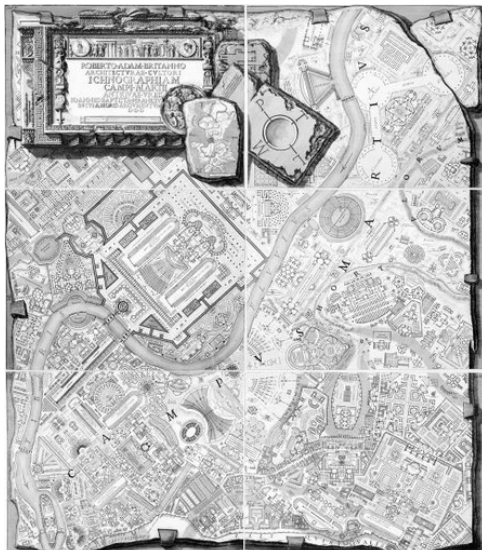
Forma / the form	nieokreślona, różnorodna / not specified / diverse
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	wokół zabudowy monumentalnej regularny, zwykle ortogonalny; wokół zabudowy otaczającej – organiczny / regular, often orthogonal around

	monumental structures; organic around other buildings
Punkt centralny/ central point:	monument lub plac / a monument or a square
Granice / borders:	ściany, obwarowania / walls
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	monumentalna grupa budynków o geometrycznym rozkładzie w otoczeniu nieregularnej zabudowy / a monumental group of buildings arranged geometrically surrounded by irregular structures
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych / not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	plac, dziedziniec, park / square, courtyards, parks
Ulica / the street:	o znacznej szerokości / wide
Plac / the square:	o znacznej skali wnętrza / spacious
Forma wnętrz urbanistycznych/ form of public spaces:	regularne, symetryczne / regular, symmetrical
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa, wodna (Naumachia) / pedestrian, cartage, water
Architektura: Zabudowa typowa: różnorodna, o stosunkowo niewielkiej skali, niedokładnie zdefiniowana; Monumenty, budynki użyteczności publicznej: z rzeczywistości historycznej (Naumachia, Świątynia Salomona, ogrody babilońskie) o historycznej formie, monumentalnej skali, precyzyjnie przedstawionym detalu; funkcja obiektów dostosowana do zabudowy. Zabudowania obronne: fortyfikacje wokół monumentalnej części założenia (budynek lub zespół w oderwaniu od otoczenia); czasem otoczone fosą; Architecture: Typical buildings: diverse, relatively small, inaccurately defined; Monuments, public buildings: historical (the Naumachia they, the Temple of Solomon, the Gardens of Babylon), historical forms, monumental scales, carefully presented details, functions suitable for structures. Defensive buildings: fortifications around the monumental part of the complex (building or group separated from its surrounding), sometimes surrounded by a moat.	

GIAMBATTISTA PIRANESI, CAMPO MARZIO

Ryciny fragmentu miasta, Rzym 1762

Figures of a section of the city, Rome, 1762

Ryc. 11. G. Piranesi, Ichnografia Campo Marzio, Źródło: www.virginia.edu.

Fig. 11. G. Piranesi, Ichnographia Campo Marzio, Source: www.virginia.edu.

Tab. 11. Campo Marzio. Źródło: N. Spiler, *Visionary Architecture, Blueprints of Modern Imagination*, London 2006, s.10-13; M. Tafuri, *Projet et Utopie, de l'Avant-garde a la Metropole*, Paris 1979, s.14-16; J. Wilton-Ely, *Piranesi as Architect and Designer*, New York 1993, s. 39-43.

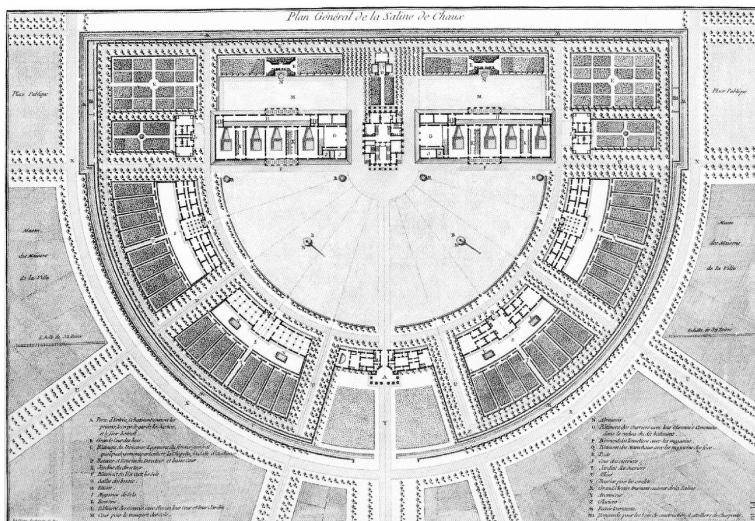
Table 11. Campo Marzio. Sources above.

Forma / the form	nieokreślona (fragment miasta) / not specified (a section of the city)
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	swobodny układ osiowych i wieloosiowych założeń urbanistycznych / a free layout of axial and multiaxial urban patterns
Punkt centralny/ central point:	brak jednoznacznie określonego – wiele punktów centralnych poszczególnych układów / lack of one clearly specified – many central points of individual patterns
Granice / borders:	brak granic „miasta” (granice ryciny zobrazowane jako krańce płyty) / lack of borders of the „city” (borders of the drawing shown as borders of its plate)
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	fantazja na temat tkanki późnego cesarskiego Rzymie / a fantasy about the tissue of the late imperial Rome
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych / not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	ulica, plac, ogród / streets, squares, gardens
Ulica / the street:	częściowo przeniesione (Via Flaminia); pewne elementy dodane (most tryumfalny) / partly raised (Via Flaminia); some elements added (a triumphant bridge)
Plac / the square:	plac, dziedzińce budynków / squares, courtyards
Forma wewnątrz urbanistycznych/ form of public spaces:	wariacja na temat baroku i klasycyzmu; wprowadzona woda; brak drzew, elementy krajobrazowe zilustrowane punktami / variation on the Baroque and Classicism, the water placed, no trees, landscape elements illustrated with points
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa / pedestrian, cartage
<p>Architektura: Kolaż budynków istniejących i wymyślonych (Naumachia Augusta, Bustum Augusta, amfiteatr, solstitium), przeniesionych z rzeczywistej lokalizacji lub o przekształconej formie (Saepta Julia); istniejące to zarówno odkryte w tamtym okresie (mauzoleum Hadriana, Augusta, Panteon, Teatr Marcellusa), jak i te, o których nie posiadano pełnej wiedzy (Circus Agonalis, Circus Flaminus); plan odłączony od czasu i przestrzeni;</p> <p>Zabudowa typowa: brak – miasto złożone wyłącznie z układów monumentalnych;</p> <p>Monumenty, budynki użyteczności publicznej: monument jako zabudowa typowa; formy zaczerpnięte z klasycyzmu i baroku, układy o geometrii osiowej i centralnej; proste i łuki ścian, ciągi kolumn w estetycznej abstrakcji; przestrzeń „paradna”; repetycja wariacji na temat historycznych forów rzymskich (np. Hadriana, Minervy).</p> <p>Architecture: The collage of existing and made up buildings (the Naumachia they of Augustus, the Augustus's <i>Bustum</i>, the amphitheater, the <i>solstitium</i>), shifted from their real locations or with transformed forms (<i>Saepta Julia</i>), the existing ones were both discovered at that time (the mausoleum of Hadrian, the one of Augustus, the Pantheon, the Theatre of Marcellus), and those about which the knowledge wasn't full (the Agonalis Circus, the Circus Flaminus); the plan disconnected from the time and space;</p> <p>Typical buildings: none – the city composed of monumental architecture only;</p> <p>Monuments, public buildings: monument as a typical building, forms derived from the Classicism and Baroque; the arrangements of the axial and central geometry, straight and arcaded walls, strings of columns in the aesthetical abstraction; "parade" space, repetition of the variations on the historical Roman forums (such as Hadrian's and Minerva's).</p>	

CLAUDE – NICOLAS LEDOUX, SALINE DE CHAUX

Projekt, realizacja miasta, Francja 1775-1778

Project, realization of the city, France 1775-1778

Ryc. 12. C.N. Ledoux, rycina Saline de Chaux z *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art., des moeurs et de la legislation.* Źródło: R. Eaton, op.cit., s.111.

Fig. 12. C.N. Ledoux, drawing of Saline de Chaux from *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art., des moeurs et de la legislation.* Source: R. Eaton, op.cit., s.111.

Tab. 11. Saline de Chaux. Źródła: A. Chenevez, *Claude-Nicolas Ledoux, La Salina reale di Arc-et-Senans: dalla fabbrica al monumento*, [w:] Casabella, Nr 702, Milano 2002, s.50-54, 107,108; R. Eaton, op.cit., s. 109-115; H. Rosenau, op.cit., s.106, 107; P. Trzeciak, *Historia, psychika, architektura*, Warszawa 1988, s. 82 -94; A. Vidler, *Claude-Nicolas Ledoux, Architecture and Social Reform et the End of the Ancient Regime*, Cambridge, Massachusetts, London 1990.

Table 11. Saline de Chaux. Sources above.

Forma / the form	elipsa (zrealizowano pół) / an ellipse (a half realized)
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	koncentryczno – radialny / radial
Punkt centralny/ central point:	budynek o funkcji sakralnej i administracyjnej / a sacral and administrative building
Granice / borders:	aleja / an avenue
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	zabudowa wolnostojąca / detached buildings
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych / not specified
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	aleja, dziedziniec / avenues, a courtyard
Ulica / the street:	osiowa pn-pd i koncentryczna na obrzeżu / axial north – south and concentric on the edge
Plac / the square:	dziedziniec / the courtyard
Forma wnętrz urbanistycznych/ form of public spaces:	wzdłuż alei szpalery drzew; na środku dziedzińca studnia; brak pierzei / trees along the avenue, a well in the middle of the courtyard
Komunikacja / transport:	piesza, kołowa oddzielona od zabudowań mieszkalnych / pedestrian, cartage separated from the residential housing
Architektura:	
Zabudowa typowa: mieszkania robotników w czterech z pięciu flankujących budynków na półkolu; oddzielne pokoje, wspólne kuchnie; architektura palladiańska – budynki dwuskrzydłowe z czterospadowymi dachami, jednokondygnacyjnymi skrzydłami biegnącymi po łuku, wejścia na osi w dwukondygnacyjnych ryzalitach;	

Monumenty, budynki użyteczności publicznej: w centralnym budynku kaplica, część administracyjna i mieszkanie dyrektora; w budynkach flankujących kotły podgrzewające solankę, w dalszych kontrolerzy; w pawilonie na osi obwodu: brama, kwatery strażników i rzemieślników, a także zakłady (piekarnia, kuźnia) i areszt; architektura palladiańska – czterospadowe dachy, 1 lub 2 kondygnacje, w budynku bramnym portyk nad wejściem; budynek dyrektora najwyższy, dwukondygnacyjny z portykiem nad wejściem, ustawiony szczytem do wnętrza miasta; drewniany budynek, w którym odparowywano sól jako jedyny o estetyce przywodzącej na myśl zabudowę przemysłową;

Planowane uzupełnienie miasta drugą połową elipsy o analogicznej zabudowie i innymi budynkami poza centralną częścią miasta, rozproszonymi na otaczającym obszarze; na *Vue perspective de la ville de Chauv* (1780-84) uwidocznione m.in. kościoły, rynek, zabudowania handlowe i mieszkaniowe, a także publiczne łaźnie; część budynków o formie i przeznaczeniu będącym autorską wizją Ledoux (*Panareteon, Pacifere, Oikema*).

Architecture:

Typical buildings: home workers in four of five buildings flanking a semi-circle, separate rooms, shared kitchens, palladian architecture – two-wing buildings with hipped roofs, one-storeyed wings running along the arc, entrances on the axes in the two-storeyed extensions;

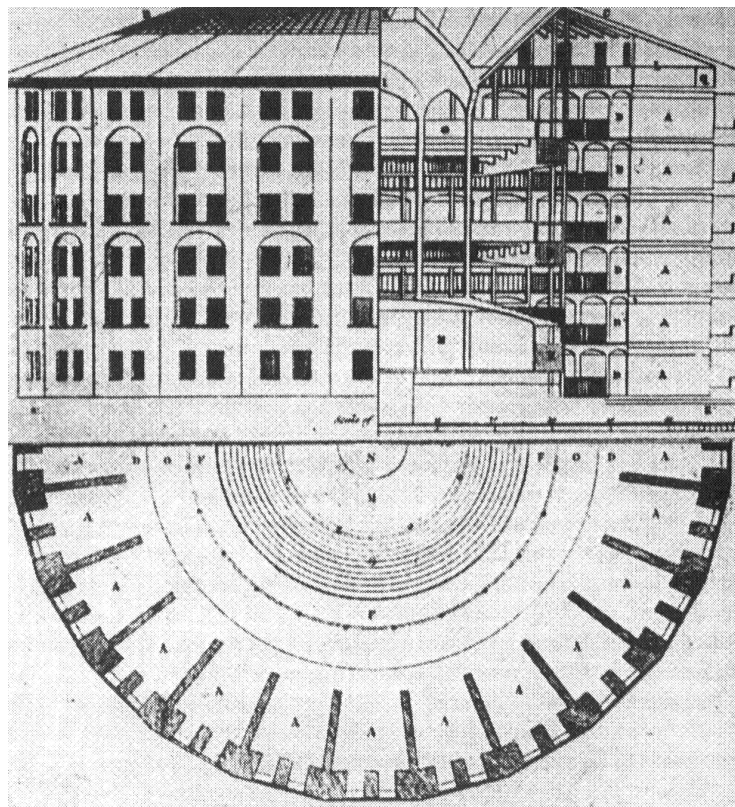
Monuments, public buildings: a chapel, an administrative area and director's apartment in the central building; in the flanking buildings boilers heating the brine and in the further ones supervisors; in a pavilion on the axis of the circuit: a gate, accommodations of guardians and craftsmen, a bakery, a blacksmith's shop, and an arrest; palladian architecture – hipped roofs, 1 or 2 floors; in the gate-house portico over the entrance, wooden buildings; the highest bulding – director's – two-storeyed, with portico over the entrance, placed with a gable to the city's interior; the wooden building to evaporating salt as the only one bringing to mind the aesthetics of industrial development;

The planned addition to Chauv – a second half of the ellipse with similar buildings and other structures outside the central part of the city, scattered in the surrounding area; at the *Vue perspective de la ville de Chauv* (1780-1784) displayed such buildings as churches, a market, commercial and residential buildings, public baths and buildings with the form and function according to the vision of Ledoux (*Panareteon, Pacifere, Oikema*).

JEREMY BENTHAM, PANOPTYKON / PANOPTICON

Projekt miasta – budynku, 1789

Project of the city - building, 1789

Ryc. 12. J. Bentham, rycina z *Panopticon*. Źródło: M. Foucault, *Panopticism*, [w:] ed. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005, s.360.

Fig. 12. J. Bentham, figure from *Panopticon*. Source: M. Foucault, *Panopticism*, [w:] ed. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005, s.360.

Tab. 11. Panoptykon. Źródła: R. Eaton, *op.cit.*, s.112; M. Foucault, *op.cit.*, s.356-367; S. Kostof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London, 1991, s.198,199; H. Rosenau, *op.cit.*, s.134.

Table 11. Panopticon. Sources above.

Forma / the form	okrąg / a circle
Układ urbanistyczny/ urban pattern:	radialny / radial
Punkt centralny/ central point:	wieża obserwacyjna / an observation tower
Granice / borders:	ściana zewnętrzna okrężnego budynku / an outer wall of the circular building
Tkanka urbanistyczna/ urban tissue:	dwa budynki: wieża i okalający ją obiekt / two buildings: the tower and the circular building
Obszar, populacja/ size, population:	brak danych, według ilustracji 145 osób / not specified; 145 people according the drawing
Przestrzeń publiczna/ public spaces:	brak / none
Ulica / the street:	brak / none
Plac / the square:	brak / none
Forma wewnątrz urbanistycznych/ form of public spaces:	nie dotyczy / none
Komunikacja / transport:	wzrokowa: obserwacja mieszkańców cel przez przebywającego w wieży; brak ich wzajemnej komunikacji; w początkowej wersji przewidziany system podsłuchów / visual: observation of the population by a person in the tower, the lack of mutual communication, the system provided for the initial release of wiretaps
<p>Architektura: Zabudowa typowa: pomieszczenie (cela) dla obserwowanego na całą szerokość budynku zewnętrznego; pełne ściany pomiędzy celami, zewnętrzna i oddzielająca pomieszczenia od korytarza przepuszczające światło przez rzędy otworów; budynek połączony wspólnym dachem z centralnie położoną wieżą obserwacyjną; kształtowanie otworów w ścianach (oraz ich brak) sprawia, że na zasadzie lustra weneckiego obserwator dokładnie i w dowolnej chwili widzi inwigilowanych, sam pozostając niewidoczny; Monumenty, budynki użyteczności publicznej: centralny budynek inwigilatora z szerokimi oknami umożliwiającymi obserwację mieszkańców cel; dzielące go prostopadłe ściany i bezdrzwiowe otwory dla zapewnienia obserwowanemu dyskrecji; Architecture: Typical buildings: rooms (cells) for the observed for the entire width of the external building; solid walls between the cells external walls and the ones separating rooms from the hallway passing the light through rows of holes; the building connected by a common roof with the centrally located tower; the holes in the walls formed to let the observer watch invigilated while remaining invisible; Monuments, public buildings: the central building with wide windows allowing observation, walls inside and openings (without doors) provide the observer discretion.</p>	

Planowanie abstrakcyjnych form idealnych wyraźniej widoczne było w oświeceniowej Francji niż Anglii, zainteresowanej głównie techniką oraz projektowaniem obiektów przemysłowych i wiejskich ojczyzną rewolucji przemysłowej. Miasto postindustrialne zasadniczo zmieniło swoją formę, odpowiadając za początek rozpadu przestrzeni urbanistycznej XX wieku. Nowe metody prowadzenia wojny sprawiły że mury, będące do tej pory regulatorami przestrzeni urbanistycznej (konieczność obrony dyscyplinowała każdy aspekt miasta: konstrukcję, przebudowę i ekspansję) nie stanowiły już ochrony. Ich likwidacja zbiegła się z gwałtownym, chaotycznym rozrostem. Miasto preindustrialne było też systemem

komunikacji i informacji, w którym planista i użytkownik operowali określonymi kodami przestrzennymi. Innymi słowy mieszkaniec wpisany był w pewną strukturę społeczną, a plan z tą strukturą korespondował. Miasto średniowieczne odzwierciedlało priorytety kleru, feudałów, czy gildii, barokowe zaś system autorytarnej władzy i ówczesne osiągnięcia naukowe (wcześniejsze wrażenie intymności zastępowało miasto – spektakl dla oka). Urbanistyka XIX-wieczna natomiast była już jednym z czynników tworzących ustrój demokratyczny. W odróżnieniu od miasta społeczeństwa absolutystycznego najczęściej nie poszukiwano już perfekcyjnych rozwiązań modelowych, ale zakładano stopniową modyfikację przestrzeni.

Planning the perfect abstract forms was much more popular in Enlightenment France than in England, interested primarily in the technology and a design of industrial and rural areas – the home of the industrial revolution. Postindustrial cities had fundamentally new forms and (as Rob Krier said) they were responsible for beginning disintegration of the urban space of the twentieth century. New methods of warfare took city walls their protective meaning. (So far they were regulators of the urban space; the necessity of defense disciplined every aspect of the city: its design, reconstruction and expansion.) Their elimination coincided with rapid, chaotic growth. The preindustrial city was also the system of communication and information in which the planner and the user were operating with certain spatial codes. In other words, the resident was listed in the certain social structure, and the plan corresponded to this structure. The medieval town reflected priorities of the clergy, feudalists or guilds, while the baroque one – the authoritarian system of power and scientific achievements. (The earlier intimate impression replaced the city - a spectacle for the eye.) The nineteenth-century urban planning was one of the factors that created the democratic system. In contrast to the city of the absolutist society one didn't look for the most perfect model solutions, but assumed gradual modification of its space.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Borsi F., *Architecture and Utopia*, Vanves 1997.
- [2] Chenevez A., *Claude-Nicolas Ledoux, La Salina reale di Arc-et-Senans: dalla fabbrica al monumento*, [w:] Casabella, Nr 702, Milano 2002, s.50-54, 107,108.
- [3] Eaton R., *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002.
- [4] Foucault M., *Panopticism*, [w:] ed. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005.
- [5] Giedion S., *Przestrzeń, czas, architektura, Narodziny nowej tradycji*, Warszawa 1986.
- [6] Gutkind E.A., *International history of city development*, New York 1969.
- [7] Harbison R., *Zbudowane, niezbudowane i nie do zbudowania, W poszukiwaniu znaczenia architektonicznego*, Warszawa 2001
- [8] Koch W., *Style w architekturze, arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996
- [9] Kostof S., *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London, 1991.
- [10] Krier R., *Urban Space*, London 1984.
- [11] Lang S., *The ideal city from Plato to Howard*, [w:] *Architectural Review*, Nr 668, London 1952, s.91-101.
- [12] Lavedan P., *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941.
- [13] Mumford L., *The Story of Utopias*, New York 1970.
- [14] Rosenau H., *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.
- [15] Spiller N., *Visionary Architecture, Blueprints of the Modern Imagination*, London 2006.
- [16] Tafuri M., *Projet et Utopie. De l'Avant-garde a la Metropole*, Paris 1979.
- [17] Tołwinski T., *Urbanistyka*, Tom 1, Budowa miasta w przeszłości, Warszawa 1947.
- [18] Trzeciak P., *Historia, psychika, architektura*, Warszawa 1988.
- [19] Vidler A., *Claude-Nicolas Ledoux, Architecture and Social Reform et the End of the Ancien Regime*, Cambridge, Massachusetts, London 1990.
- [20] Wilton-Ely J., *Piranesi as Architect and Designer*, New York 1993.
- [21] Zarębska T. (red.), *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego obmyślone i narysowane w roku 1598*, Warszawa 1962.
- [22] Zarębska T., *Teoria urbanistyki włoskiej XV I XVI wieku*, Warszawa 1971.
- [23] Zarębska T., *Miasto idealne, renesansowa mrzonka czy program działania*, [w:] *Architektura*, Nr 420, Warszawa. 1984, s.26-29

O AUTORZE

Dr inż. arch., adiunkt w Katedrze Architektury Mieszkaniowej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. e-mail: ernestynaszpakowska@gmail.com.

AUTHOR'S NOTE

Tutor in Chair of Housing, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. e-mail: ernestynaszpakowska@gmail.com.